

Застосування ортогонального підходу до побудови структури особистості для розробки моделі педагогічної обдарованості // Структура особистості обдарованої дитини у віковому вимірі : матеріали всеукраїнського науково-практичного семінару. – 20 жовтня 2010 р. - К., 2010. – с. 6-14.

УДК 378.147 – 056.45

ЗАСТОСУВАННЯ ОРТОГОНАЛЬНОГО ПІДХОДУ ДО ПОБУДОВИ СТРУКТУРИ ОСОБИСТОСТІ ДЛЯ РОЗРОБКИ МОДЕЛІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОБДАРОВАНОСТІ

Антонова Олена Євгенівна

доктор педагогічних наук, доцент,

завідувач кафедри педагогіки

Житомирський державний університет імені Івана Франка

м. Житомир

У статті проаналізовано сучасні підходи до розуміння сутності та структури особистості, як системоутворюючого чинника обдарованості. На основі ортогонального підходу до побудови структури особистості запропоновано трьохвимірну модель педагогічної обдарованості. За допомогою біографічного методу виокремлено основні компоненти пропонованої моделі.

В статье проанализированы современные подходы к пониманию сущности и структуры личности, как системообразующего фактора одаренности. На основе ортогонального подхода к построению структуры личности предложена трехмерная модель педагогической одаренности. С помощью биографического метода выделены основные компоненты предлагаемой модели.

In the article the modern going is analysed near understanding of essence and structure of personality, as a factor of gift. On the basis of the ortogonal going near the construction of structure of personality the three - dimensional model of pedagogical gift is offered. By means of biographic method basic elements of of the offered model is distinguished.

Практично всі науковці, які досліджують проблему обдарованості, погоджуються з тим, що системоутворюючим чинником обдарованості виступає *особистість*. З позиції загальної теорії систем особистість розглядається як певна система, яка має визначену множину взаємопов'язаних елементів, що утворюють цілісність, стійку єдність, якій притаманні відповідні функції, цілі, склад, структура. Сукупність особистісних якостей має ієрархічну побудову і включає ряд підсистем, системний аналіз яких дає можливість описати її як організовану цілісність, визначити місце і роль здібностей та обдарованості, виявити відносини між компонентами різного порядку, відокремити суттєве від випадкового. Зважаючи на важливість такого підходу, структура особистості та місце здібностей і обдарованості в ній будуть проаналізовані окремо.

Під особистістю в широкому значенні розуміють конкретну, цілісну людську індивідуальність у єдності її природних і соціальних якостей. У філософському розумінні – це індивід як суб'єкт соціальної діяльності, властивості якого детерміновані конкретно-історичними умовами життя суспільства.

Як зазначає С.У. Гончаренко, поняття „особистість” не слід цілком отожденовати з поняттями „індивід” (одиничний представник людського роду) та „індивідуальність” (сукупність рис, що відрізняють цього індивіда від усіх інших) [1, с. 243]. Поняття „індивід” підкреслює передусім біологічні характеристики людини, її належність до виду „людини розумної”. Тут значущими є не тільки здоров'я та фізична краса, а й задатки здібностей, характерні особливості психіки, що успадковуються від батьків. Поняття „особистість” містить у собі сукупність усіх соціальних ролей людини, всіх суспільних відносин, найважливішими серед яких є ставлення до громадського обов'язку, а також до принципів суспільної моралі. Поняття „індивідуальність” визначає зміст неповторного духовного світу людини, її найвищі цінності та безумовні авторитети. Ці „іпостасі” людського „я” тісно взаємопов'язані і взаємозумовлені [2, с. 422].

Отже, особистість – це конкретна людина, яка є представником певного суспільства, певної соціальної групи, виконує визначений вид діяльності, усвідомлює своє ставлення до оточуючих і відрізняється певними індивідуально-психологічними особливостями. Особистість характеризується, насамперед, своєю суспільною сутністю. Поза суспільством, поза соціальною чи професійною групою людина не може стати особистістю.

Коротко окреслимо основні підходи до вивчення особистості [3]. У вітчизняній науці відбулася певна еволюція цих підходів. Так, Б.Г. Ананьєв розглядав особистість у єдності чотирьох площин: 1) людини як біологічного виду; 2) в онтогенезі та життєвому шляху людини як індивіда; 3) людини як особистості; 4) людини як частини людства. К.О. Абульханова-Славська уявляє особистість як суб'єкт життєвого шляху

та суб'єкт діяльності. В основі її становлення знаходиться розвиток таких якостей, як активність (ініціатива, відповідальність), здатність до організації часу, соціальне мислення. У концепціях О.М. Леонтьєва, А.В. Петровського особистість виступає як цілісна система внутрішніх умов, через які проходять усі зовнішні впливи, тому в особистості можна виділяти компоненти різного ступеня загальності та стійкості. В.М. М'ясищев розглядає ядро особистості як систему її відношень до зовнішнього світу та самого себе, що формується під впливом відображення свідомістю людини навколишньої дійсності, будучи при цьому однією з форм такого відображення. На думку К.К. Платонова, особистість має динамічну функціональну підструктуру, елементами якої є: 1) спрямованість; 2) досвід; 3) особливості психічних процесів; 4) біопсихологічні властивості. Д.М. Узнадзе розглядає особистість як цілісне та духовне утворення, мотиви та вчинки якої можуть бути і неусвідомленими. Він обстоює теорію установки як загально психологічної концепції, що розкриває закономірності розвитку та функціонування психіки особистості у процесі її цілеспрямованої активності. Д.І. Фельдштейн вважає, що в онтогенезі особистість розвивається поетапно, проходячи різні рівні соціальної зрілості. При цьому провідним чинником її формування є суспільно значима діяльність [3, с. 152].

У зарубіжній психології також існують різні підходи до розуміння та походження особистості. Соціогенетичний підхід намагається пояснити особливості особистості, виходячи із структури суспільства, способів соціалізації, взаємостосунків з оточуючими. Згідно з теорією соціалізації людина, народжуючись біологічною істотою, стає особистістю лише завдяки впливу соціальних умов життя. Інша теорія у межах цього підходу – теорія навічання – вважає життя особистості, її відношення результатом навічання, засвоєння певної суми знань та навичок (Е. Торндайк, Б. Скінер та інші). Теорія ролей виходить з того, що суспільство пропонує кожній людині набір стійких способів поведінки (ролей), що визначаються її статусом. Ці ролі накладають відбитки на характер поведінки особистості, її стосунки з іншими людьми (У. Доллард, К. Левин та інші). Кожна з цих теорій пояснює соціальну поведінку особистості, виходячи із замкнених у собі властивостей середовища, до яких людина змушена пристосовуватися [3, с. 154-155].

Біогенетичний підхід ґрунтується на біологічних процесах становлення особистості та їх значенні у розвитку. Так, С. Холл вважав, що розвиток особистості повторює у згорнутому вигляді такі стадії розвитку суспільства як збиральництво, полювання тощо. Інший варіант біогенетичного підходу був розроблений Е. Кречмером, який виводив типи особистості із особливостей тілобудови людини. Особливо яскраво біологізм проявився у трактуванні особистості З. Фрейдом, який вважав, що вся поведінка особистості зумовлена фізіологічними, несвідомими покликами людини.

Психогенетичний підхід не заперечує значення ні природи, ні середовища, проте на перше місце висувається розвиток власне психічних процесів. У межах цього підходу представники психодинамічної орієнтації пояснюють поведінку людини, головним чином, через емоції, поклики та інші нерациональні компоненти психіки (Е. Еріксон та ін.). Представники когнітивної орієнтації надають перевагу розвитку інтелектуально-пізнавальної сфери психіки особистості (Ж. Піаже, Д. Келлі та ін.). Учені, що стоять на позиціях персонологічної орієнтації, акцентують увагу на розвитку особистості в цілому (Е. Шпрангер, А. Маслоу та ін.) [3, с. 155].

Отже, з точки зору сучасної науки, особистість – це певне поєднання психічних (зокрема, психофізіологічних та соціально-психологічних) властивостей: спрямованості (потреби, мотиви, інтереси, світогляд, переконання тощо), рис темпераменту й характеру, здібностей, особливостей психічних процесів (відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, уяви, уваги, емоційно-вольової сфери) [1, с. 243].

Сучасні дослідники, зокрема В.В. Рибалка [4], відзначають, що останнім часом у сучасній психологічній науці все відчутнішим стає обмеженість моновимірного уявлення про структуру особистості. Водночас у працях О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, Ф. Лерша, Г.С. Костюка, К.К. Платонова, В.Ф. Моргуна, Ю. Козелецького та інших психологів проявляється тенденція до синтезу багатовимірних структур особистості.

Відому спробу побудови двовимірної структури особистості у вітчизняній психології здійснив К.К. Платонов [5]. У запропонованій ним „функціональній динамічній психологічній структурі особистості” у першому, соціально-психолого-індивідуальному плані, або вимірі, були виділені чотири головні підструктури: 1) соціально зумовлена підструктура спрямованості особистості; 2) підструктура досвіду, в якій разом із соціальним впливом відчувається також біологічний вплив; 3) підструктура психічних, пізнавальних процесів, у якій і соціальні, і біологічні впливи набувають значної ролі; 4) підструктура біопсихічних властивостей особистості, де біологічні впливи переважають над соціальними.

Поряд із соціально-психолого-індивідуальним К.К. Платонов вводить ще один план розгляду особистості, а в ньому – ряд підструктур (здібностей та характеру), який „накладається” (за термінологією автора) на всі перераховані раніше підструктури першого плану [4, с. 144-155].

Запропонована К.К. Платоновим схема психологічної структури особистості розглядається В.В. Рибалкою як вихідний момент для більш глибокого багатовимірного синтезу уявлення про особистість. Так, В.В. Рибалка [4, с. 144-155], детально проаналізувавши сучасні підходи до побудови структури особистості, обґрунтовує концепцію тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості. Така модель може бути використана для побудови моделі обдарованості, тому представляємо цей підхід більш докладно.

На основі ґрунтовного аналізу та зіставлення існуючих варіантів психологічної структури особистості, порівнюючи виявлені при цьому тенденції з існуючими методологічними підходами до пізнання і розвитку особистості, а також – з принципами психологічної науки, В.Рибалка виділяє три взаємопов'язані базові виміри, які, на його думку, доцільно використовувати при побудові психологічної структури особистості (див. рис. 1).

Перший вимір (I) – соціально-психолого-індивідуальний, „вертикальний”, з притаманними йому підструктурами особистості. Другий вимір (II) – діяльнісний, „горизонтальний”, що диференціюється на відповідні компоненти діяльності та поведінки. Третій вимір (III) – віковий, генетичний, що характеризує рівень розвитку якостей особистості, її задатків, здібностей, психічних властивостей.

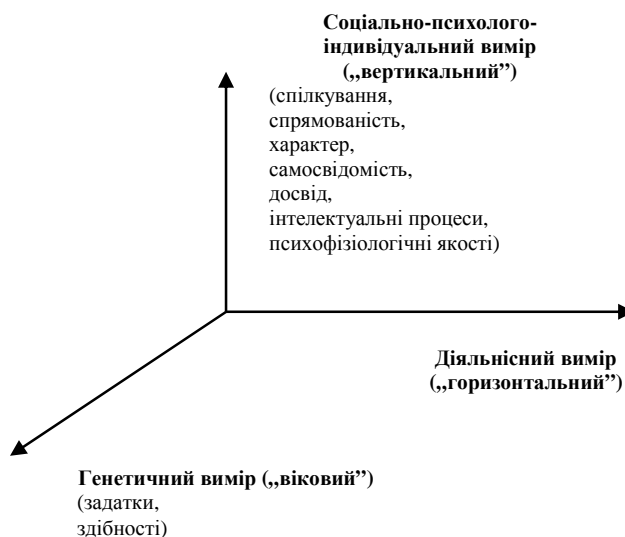

Рис.1.Трьохвимірна модель особистості (за В.В. Рибалкою)

Ці виміри розглядаються автором як єдина система базових категорійних параметрів цілісної психологічної структури особистості. Як засіб їх поєднання у систему взаємопов'язаних базових параметрів особистості використовується ортогональний принцип (див. рис. 1). Однак у психологічній структурі особистості він використовується як засіб встановлення і презентації внутрішніх системних зв'язків між вимірами та їх елементами у цілісній моделі особистості. За цим принципом кожен елемент психологічної структури особистості зазнає системного впливу та системно сполучає в собі функції трьох головних типів – соціально-психолого-індивідуального, діяльнісного та вікового (генетичного), які відповідають трьом базовим вимірам особистості. Це надає кожній якості, властивості особистості певної голографічної метаякості, завдяки чому кожна властивість особистості може відображати певним чином усю особистість.

Крім того, кожен з трьох вимірів має власну внутрішню будову, що утворюється відповідними підструктурами, компонентами, рівнями розвитку, що є взаємопов'язаними між собою і можуть бути диференційовані далі [4, с. 144-155].

Описаний вище підхід В.В. Рибалка до побудови трьохвимірної моделі особистості було обрано нами за основу побудови моделі педагогічної обдарованості, яка значною мірою дозволяє подолати невпорядкованість тих переліків якостей обдарованого вчителя, які містяться у більшості праць з відповідної проблематики. Окрім того, модель відображає рівень професійної зрілості педагогічно обдарованого вчителя, тому її доцільно розглядати як ідеальну модель для попередніх вікових етапів розвитку педагога – підліткового, юнацького, молодості. При цьому вона є сукупною ідеальною моделлю, оскільки поєднує у собі більшість з відомих у науковій літературі професійних, характерологічних та психологічних якостей, властивих особистостям відомих та видатних педагогів. Застосування запропонованої класифікації надає можливість забезпечити практичну роботу викладача з розвитку педагогічної обдарованості студентів під час вивчення предметів педагогічного циклу, а також у позааудиторній діяльності.

Для виділення якостей обдарованого вчителя нами було застосовано *біографічний метод*, який полягає у вивченні біографій видатних людей. Це дозволило одержати фактичний матеріал, узагальнити його і знайти те спільне, що притаманне обдарованим педагогам. При дослідженні обдарованості цей метод дуже широко застосовується у психології. Він може бути плідним за умови, що стосовно певної творчої особистості є відповідні досить інформаційно насичені матеріали, які дозволяють створити істинний психологічний портрет такої особистості [6].

Джерелом пошуку цих якостей стали відомі праці педагогів-дослідників, теоретичні доробки у галузі професійної підготовки вчителя, а також біографічні дані видатних педагогів минулого та сучасності. При відборі матеріалу для застосування біографічного методу нами враховувалися такі вимоги: 1) вивчення творчої діяльності видатних людей не повинно бути обмежене сьогоденням (нами було обрано для вивчення постаті трьох видатних педагогів: Я.А. Коменський – XVII століття, К.Д. Ушинський – XIX століття, А.С. Макаренко – XX століття); 2) необхідно досліджувати представників різних національностей

(Я. Коменський – чех за походженням, К.Д. Ушинський та А.С. Макаренко – представники вітчизняної педагогіки); 3) обрані для дослідження особистості мають бути яскраво творчими і виявляти потяг до творчості протягом досить тривалого за часом життя (Я.А. Коменський прожив 78 років, К.Д. Ушинський та А.С. Макаренко – 47 та 51 відповідно, проте їх життя і педагогічна діяльність були напрочуд насичені й творчі); 4) при дослідженні слід мати відповідну кількість інформаційного матеріалу.

Результати проведеного дослідження дозволяють зробити ряд висновків стосовно чинників, які сприяли розвитку педагогічної обдарованості обраних для аналізу осіб та становлення їхнього педагогічного таланту:

- *сприятливе освітнє середовище* (сімейне і шкільне), яке прищепило смак до знань, освіти, самовиховання (Я.А. Коменський – ґрунтовна дошкільна підготовка у сім'ї, навчання у братській школі, навіть "безповоротно втрачені роки" у ґраматичній школі, які сприяли формуванню думки про те, що освіта надто важлива справа, щоб ставитися до неї легковажно; К.Д. Ушинський – ґрунтовна дошкільна освіта і ранній початок навчання; надзвичайно сильний вплив матері, а пізніше мачухи-німкені, сприятлива атмосфера Новгород-Сіверської гімназії, вплив викладачів, зокрема І.Ф. Тимківського; А.С. Макаренко – атмосфера любові за розуміння у сім'ї, ранній початок навчання і спроб педагогічної діяльності (навчав сусідських дітей), культ знань і книги, наявність великої кількості періодичних видань);

- *ґрунтовна вища освіта*, при цьому не завжди педагогічна (Я.А. Коменський – два університети (богословський факультет), К.Д. Ушинський – Московський державний університет (юридичний факультет), А.С. Макаренко – Полтавський педагогічний інститут);

- *свідомий вибір педагогічної професії* (Я.А. Коменський – учитель, а пізніше ректор братської школи; К.Д. Ушинський – викладач Ярославського (Демидівського) юридичного ліцею, Гатчинського сирітського інституту, Смольного інституту шляхетних дівчат; А.С. Макаренко – вчитель Крюківського залізничного училища та інших навчальних закладів, зокрема Полтавської експериментальної школи);

- *широкий кругозір, енциклопедичні знання* (всім відомий пансофізм Я.А. Коменського, ґрунтовні знання із різних галузей знань К.Д. Ушинського, здатність постійно "щось читати" А.С. Макаренка);

- *працездатність, наполегливість* (тривалі подорожі Я.А. Коменського, під час яких він продовжував працювати над своїми творами і водночас займався практичною діяльністю; постійна зануреність у роботу К.Д. Ушинського; здатність А.С. Макаренка "спати через день", працюючи над літературою чи документами);

- *прагнення до самоосвіти* (постійне самовдосконалення Я.А. Коменського; оволодіння іноземними мовами, вивчення бібліотеки Є.О. Гугеля К.Д. Ушинським; А.С. Макаренко за одну зиму 1920 року перечитав стільки педагогічної літератури, скільки не читав за все життя);

- *креативність* (реформаторський дух, продукування нових ідей, творче використання освітніх ідей попередників);

- *здатність все розпочати з початку, перемагати труднощі, сила волі* (наповнене поневіряннями та незгодами життя Я.А. Коменського, загибель близьких, втрата майна та наукових нотаток, відтворення втраченого, нові ідеї та книжки; важкий життєвий шлях К.Д. Ушинського, сповнений заздрістю і цькуванням з боку менш талановитих колег, злети і падіння, хвороби і безробіття, негаразди у сім'ї, довге вигнання і глибока віра у майбутнє; етапи творчого шляху А.С. Макаренка, якому кілька разів доводилося розпочинати з початку, доводячи правильність і життєздатність своїх принципів);

- *вплив сильних особистостей* (для Я.А. Коменського – це університетські викладачі, особистості філософів давнини, В. Ратке; для К.Д. Ушинського – мати, директор Новгород-Сіверської гімназії І.Ф. Тимківський; для А.С. Макаренка – батько й мати, брат Віталій, шкільні вчителі);

- *ораторський дар* (усі троє блискучі лектори, здатні переконувати слухачів, доводити свою думку яскраво, живо, доступно; їх поважали учні, студенти, вихованці; їхні лекції завершувалися бурхливими оплесками слухачів);

- *літературний дар* (всі троє володіли здібністю яскраво викладати свої думки у статтях, наукових працях, залишили по собі навчальні підручники, художні твори, які не втратили своєї актуальності й сьогодні);

- *любов до дітей* (Я.А. Коменський добре розумів природу дитини, з повагою ставився до її особистості, намагався полегшити навчальну працю учнів, запроваджував новітні методи навчання; К.Д. Ушинський уважно ставився до жіночої освіти, поважав своїх вихованок, намагався виховувати в них допитливість, жагу до знань, демократизував навчально-виховний процес; А.С. Макаренко глибоко розумів кожного свого вихованця, досконало знав його сильні й слабкі сторони, намагався спиратися у виховному процесі на позитивні якості, орієнтував своїх вихованців на завтрашню радість).

Узагальнюючи вищезазначені чинники, можна згрупувати їх таким чином: здібності до виконання педагогічної діяльності (любов до дітей, ораторський дар, літературний дар тощо); креативність; інтелектуальні здібності (широкий кругозір, енциклопедичні знання, прагнення до самоосвіти тощо); професійна спрямованість (любов до дітей, свідомий вибір педагогічної професії, ґрунтовна вища освіта тощо); особистісні якості (працездатність, наполегливість, здатність все розпочати з початку, перемагати труднощі, сила волі тощо); зовнішні та внутрішні чинники (сприятливе освітнє середовище, вплив сильних особистостей тощо).

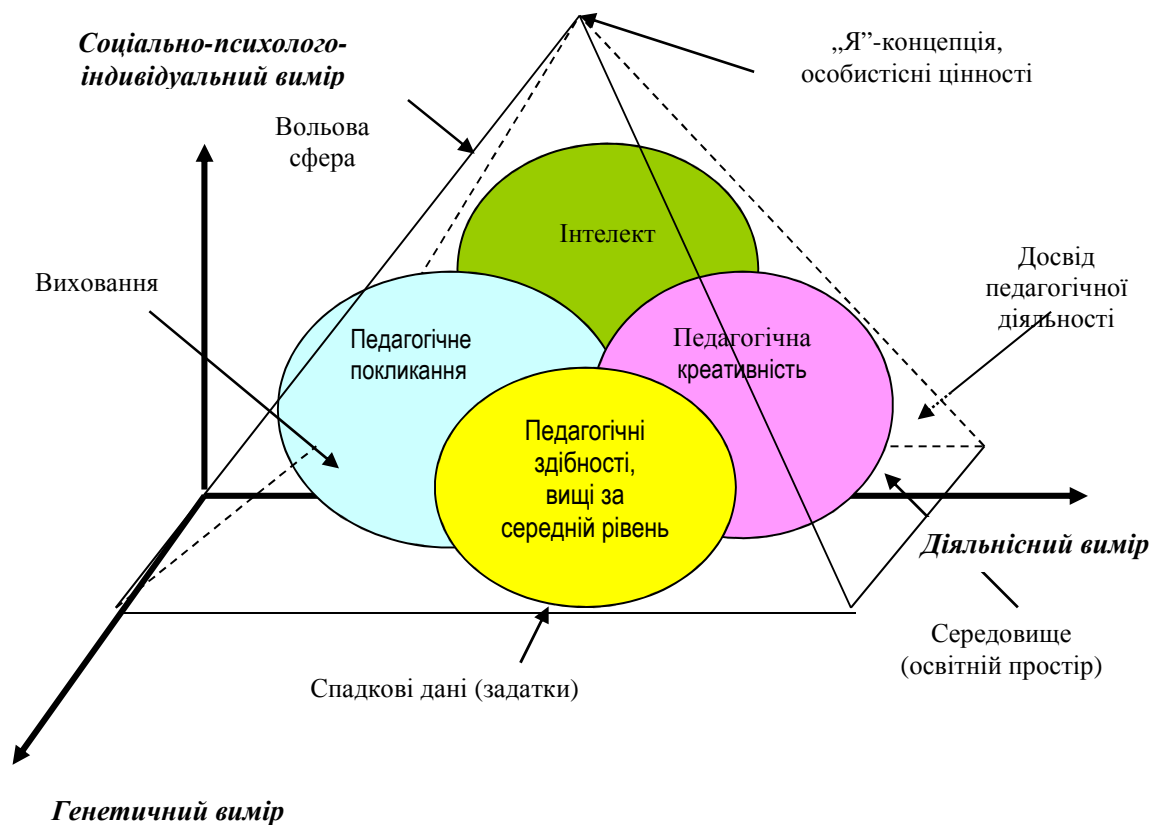

Рис. 2. Модель педагогічної обдарованості (з урахуванням ортогонального підходу до побудови структури особистості В.В. Рибалка)

Зважаючи на результати біографічного аналізу та враховуючи викладені вище міркування щодо сутності та структури обдарованості, основу запропонованої нами моделі педагогічно обдарованої особистості складають такі компоненти: *педагогічні здібності*, рівень розвитку яких вище за середній; *педагогічна креативність*, тобто здатність учителя до педагогічної творчості; *педагогічне покликання*, як спрямованість особистості до виконання педагогічної діяльності; *інтелектуальні здібності*, як необхідний чинник, що сприяє засвоєнню та трансформації знань у визначеній науковій сфері.

Список літератури

1. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
2. Філософський словник / За редакцією В.І. Шинкарука: 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
3. Крысько В.Г. Психология и педагогика в схемах и таблицах. – Мн.: Харвест, 1999. – 384с.
4. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології [досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату]: навч.-метод. посібник. – К.: НІКА-ЦЕНТР, 2003. – 204 с.
5. Платонов К.К. О системе психологии. – М.: Мысль, 1972. – 216 с.
6. Кульчицька О.І. Використання біографічного методу у вивченні обдарованості // Педагогічні технології у неперервній професійній освіті: монографія /С.О. Сисоєва, А.М. Алексюк, П.М. Воловик, О.І. Кульчицька, Л.Є. Сігаєва та ін. // За ред. С.О. Сисоєвої. – К.: ВІПОЛ, 2001. – 502 с.